

Gyimesi Réka

Időskori szerepek a 19. század második felében Bonyhádon

Nem egyszerű meghatározni az idős kor fogalmát, meghúzni annak határát egy olyan társadalomban, melynek demográfiai mutatói jelentősen eltérnek a maitól. A 19. századi populáció átlagéletkora a jelenkorinál jóval alacsonyabb volt, és a korszerkezete is teljesen más volt, hiszen a 15 éven aluliak magas aránya mellett elenyésző volt a 65 vagy annál több évet megélték hányada.¹ Faragó Tamás is felhívta a figyelmet ezzel kapcsolatban a különböző társadalmak eltérő sajátosságaira, amit a demográfiai korszerkezet – melyet az adott életkorú egyének összessége alkot – mellett a „kor-státus rendszer” vagy társadalmi korszerkezet – melyben adott életkorhoz megfelelő szerepeket, társadalmi státust, rangot, pozíciót rendelnek – tesz láthatóvá. Ez utóbbi alapvetően kulturális gyökerű, és ennek köszönhető, hogy az azonos helyzetben levők nem feltétlenül azonos életkorúak a szó demográfiai értelmében. A gyermek, a felnőtt és az idős fogalma a hagyományos társadalomban a származási családhoz kötődött, és függött a társadalmi környezethez fűződő viszonytól (hogy valaki a szülei által vezetett háztartásban él-e vagy már különköltözött), a családi állapottól és a teljesítménytől (képes-e már a „felnőtt munkák” ellátására).²

KUTATÁSI KÉRDÉS

Történeti népszámlálási adatokkal dolgozva³ már a lajstromos felvételi ívek feldolgozása során feltűnt, hogy az ívek utasítását⁴ „megszegve” – mely alapján az ott lakókat a háztartásfőtől kezdve kor szerint a fiatalabbak felé haladva kell felvinni –, többször előfordult, hogy idősebb személyeket a sor végén tüntettek

¹ Az 1869-es népszámlálás adatai alapján a 15 éven aluliak a lakosság 36,73%-át, a 15–64 év közöttiek a 60,39%-át, míg a 64 év felettiek a 2,88%-át tették ki. Ehhez képest a legutóbbi, 2022-es népszámlálásban a 15 éven aluliak 14,51%-át, az aktív korúak 64,88%-át, míg a 65 és annál idősebb korosztály 20,61%-át adták a populációnak. Népszámlálás 2022: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/korosszetetel/> – utolsó letöltés: 2024. december 19.

² Faragó 2000: 27.

³ A Bonyhádról fennmaradt 19. századi név szerinti adatokat tartalmazó népszámlálási anyagokra és genealógiai adatokra épült a szerző 2023-ban megvédett disszertációja: Gyimesi 2023.

⁴ „Bevezetendők pedig következő sorban: a család (háztartás) feje, neje, gyermekei, unokái stb. kor szerint; más hábár fizetés mellett ott tartózkodó egyének; csak ideiglen jelenlevő családtagok, rokonok vagy a lakásban részt vevő rokonok vagy idegenek (vendégek); szolgálak, cselédek és segéd munkások (legény, inas), ha a házban laknak; albérlők minden hozzátartozóikkal; szobartársak, ágyrajárok stb.” Népszámlálás 1870: 15.

fel, olykor különösebb megjegyzések nélkül, máskor „alamizsnából él” vagy más hasonló tartalmú bejegyzés kíséretében. Mivel a népszámláló biztosok végigjárva a település házait, az ott élők elmondása alapján rögzítették az adatokat, így ez a jelenség biztosan nem a véletlennek volt köszönhető. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi volt az oka annak, hogy egyforma életkorú emberek egyik esetben a háztartást vezették és őket követték az összeírásban a házas gyermekeik, míg máskor hátra sorolva, a családi lista végére kerültek. Nagyon ritkán, elenyésző számban fordult elő, hogy ezek az idős személyek távolabbi rokonok vagy nem rokon személyek lettek volna: a háztartási lajstrom végén feltűnő idős emberek legtöbbször házas gyermekükkel együtt élő szülők voltak.⁵ Mivel a népszámlálás jellegéből fakadóan nem szolgál magyarázattal a háztartás belső felépítésére, dinamikájára, így ezekre más típusú forrásokból és szakirodalmi leírásokból lehet következtetni.

Jelen tanulmányban a témában eddig született magyarázatokat teszteljük a 6000 fős Bonyhád adatain, amely ugyan nem szolgál túl nagy esetszámmal az idősek vizsgálatához, de lehetővé teszi, hogy a 19. század második felére nézve egyéni szintű információkkal vessük egybe a szakirodalmi téziseket. Bonyhád megfelelő terepet nyújthat különböző kulturális hatások figyelembevételére is, hiszen németek és magyarok együtt éltek a településen. A szakirodalom szerint, míg a németeknél megfigyelhető volt a visszavonulás jelensége, a magyarok esetében inkább volt jellemző, hogy a családfők életük végéig a háztartás élén maradtak, s csak a haláluk után örökölték meg a földet az utódok. Egyéni szintű nemzetiségi adatok sajnos sem a népszámlálásból, sem az anyakönyvekből nem állnak rendelkezésünkre. A népszámlálási adatokat kibővítve egy online genealógia⁶ segítségével ugyanakkor azt már megvizsgálhatjuk, hogy ha egy idősebb személy nem állt a háztartás élén, akkor a népszámlálást követően mennyi ideig élt még. Ez lehetővé teszi annak mérlegelését, hogy lehetett-e a háttérbe szorulás oka időskori gyengeség és betegség; hogy az illető az élete végén járt-e, vagy egy megalapozott, önként meghozott döntésnek és egyfajta nyugdíjba vonulásnak lehetünk-e tanúi.

KORÁBBI KUTATÁSOK KÖVETKEZTETÉSEI

Lutz Berkner osztrák területekre fókuszáló kutatásai szerint a fiúgyermek házasságkötését követően megörökölte az apától a gazdaság vezetését, az apa visszavonult, és csak egy kis, magának megtartott földterületen gazdálkodott tovább.

⁵ Ez az eltérés már többször előkerült a Laslett-féle tipológia kapcsán is (Laslett 1972), hiszen ugyan szerepel a tipológiában egy főtípusként az úgynevezett kiterjesztett háztartás (házas gyermek özvegy szülővel), de a kelet-európai kutatások (Szoltysek 2008; Faragó 1985; Őri–Pakot 2016) már többször jelezték, hogy e típuson belül különbséget kell tenni aszerint is, hogy az idősebb vagy a fiatalabb generáció viseli-e a háztartásfőséget. Kelet-Európában ez nem olyan egyértelmű, mint a Laslett által vizsgált angliai adatok esetében.

⁶ Ortfamilienbuch Bonyhád: <https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad> – utolsó letöltés: 2024. december 29.

A fiával szerződést kötött, amely tartalmazta, hogy az átadott gazdaság fejében az örökös mennyi terményt és pénzt ad a szüleinek.⁷

Andorka Rudolf úgy találta, hogy az idős szülők még életükben történő birtokátadása kivételesnek számított Magyarországon. Szerinte itt inkább az volt a jellemző, hogy a házas fiúgyermek legalább átmenetileg a szülők háztartásában maradtak, és közösen művelték a gazdaságot. „A magyar parasztság kultúrája tehát támogatta, ha nem is írta elő kötelezően, a szülők és felnőtt gyermekeik közötti kölcsönös segítséget és közös háztartást, vagy háztartásaik egymáshoz közeli elhelyezkedését.”⁸

A 18. század közepére vonatkozóan Faragó Tamás öt Pest megyei falu népességén alapuló vizsgálatai azt mutatták ki, hogy elenyésző a magányos idős emberek jelenléte a populációban: több száz háztartás között mindössze egyetlen egyedül élő, 60 év feletti özvegy nőt írtak össze, férfit pedig egyet sem. Az idős emberek általában gyermekeikkel, néhány esetben házastársukkal éltek, sőt a férfiak közel 90%-a az együtt élő csoport vezetője, háztartásfő volt.⁹

Ennél komplexebb képet festett Husz Ildikó zsámbéki elemzése, amely szerint a német törzsöröklési rend – melyben egy fiú örökölt, s a többiek valamilyen kompenzációt (pénz, szőlő, állat stb.) kaptak – szerves része volt, hogy a szülők visszavonultak. Maga az öröklés egy folyamat volt: az örökség felosztása már a gyermekek házasodásával kezdetét vette, a gazdaság átadása a szülők 60 éves kora körül történt, de csak akkor, ha már nem volt kiskorú gyermekük, akiről nekik kellett volna gondoskodniuk. Berknerhez hasonlóan Husz is talált ehhez a folyamathoz kapcsolódó szerződéseket. A szülők „eltartása” mellett az örökös feladata volt a nem öröklő testvérek kifizetése is. Érdekesség, hogy az öröklő fiúgyermek nem feltétlenül a legidősebb/legfiatalabb lett, hanem az, aki házas gyermekként éppen még a szülei birtokán élt. A törzsöröklés nem jelentette azt, hogy a nem öröklő fiútestvéreknek nem lehetett földbirtoka. Zsámbékon például a nem öröklőket telkes jobbágyok özvegyével igyekeztek összeházasítani, hogy az utódok is megtarthassák az apjuk státuszát. A magyarok körében máshogy zajlott az örökség szétoztása Zsámbékon, ami ugyancsak a gyermekek házasságkötésével kezdődött. A lányok általában kevesebbet kaptak, mint a fiúgyermek, s az apa a haláláig megtartotta a vagyont, ő irányította a gazdaságot, házas fia vagy fiai (legfeljebb kettő) vele éltek egy háztartásban. Halála után sokszor az özvegy anyja vezette tovább a családi gazdaságot, a fiúk csak az ő halála után osztották fel azt, sőt esetenként még azután sem, hanem továbbra is együtt éltek és gazdálkodtak a saját gyerekeik megházasodásáig. A birtokot negyedteleknyi nagyság után viszont már nem osztották tovább. Ez a rendszer a Husz által megfigyelt 19. században folyamatosan változott, és a magyarajkú népesség idővel átvette

⁷ Berkner 1972: 405.

⁸ Andorka 1996: 134.

⁹ Faragó 2011: 43.

a törzsöröklési szokás bizonyos elemeit (például a szülők visszavonulását, az osztatlan örökösödést), de ez sem volt általános.¹⁰

Az öröklési rendszer Keszthelyen is fontos eleme volt a háztartások formálódásának. A Benda Gyula által feldolgozott 18. századi¹¹ végrendeletek hasonló elemeket tartalmaztak, mint a zsámbékiak a 19. században. A Keszthelyen uralkodó szokás szerint az apa életében nem osztotta fel a vagyont, de egyes részeit (például szőlőt, pénzt) átadhatta valamelyik utódjának. A lányok itt is sok esetben kevesebbet örököltek, mint a fiúk. Az apa halála után jellemző volt, hogy az anya vette át a vagyon kezelését, így a gazdaság egyben maradt. A szülők halálával ez nem feltétlenül változott meg, mert itt is előfordult, hogy a testvérek együtt éltek és együtt gazdálkodtak, de maradhatott osztatlan a közös családi vagyon úgy is, hogy a szőlőhegyi házba költöztek a gyerekek. A gazdálkodásból élő háztartások igyekeztek megtartani a férfi munkaerőt, ami többcsaládos háztartások kialakulásához vezetett, ezek számát azonban csökkenthette az előbb említett szülőbe költözés vagy a férfiak későbbi házasodása is.¹²

Faragó szerint is a németekre volt jellemző a háztartásfői pozíció korai átadása, míg a közép-európai és balkáni eredetű közösségekben a háztartásfők az idősebb generációhoz tartoztak. A németeknél megfigyelhető „visszavonulás” miatt a fiúk már akár 40 éves koruk körül átvették a háztartás vezetését, míg más nemzetiségű családoknál ez legkorábban 40 és 50 éves kor között fordult elő, de nagy számban találhatunk 60 év felettieket is a háztartásfői pozícióban.¹³

A balkáni területeken, ahol a háztartás egyben erős jogi-gazdasági egység is volt, jól körülírt szabályok vonatkoztak a háztartás vezetőjére és tagjaira. A háztartásfőt a háztartást alkotó családok felnőtt férfi tagjai választották, s pozícióját haláláig megtarthatta, ám ha idős korára gyenge lett és nem volt képes a háztartást irányítani, jogi és gazdasági fórumokon képviselni, akkor új vezetőt választottak helyette. Ez ugyan alapvetően különbözik a németeknél megfigyelt önkéntes visszavonulástól, de egy teljesen más logika mentén a balkáni háztartásoknak is volt forgatókönyve arra az esetre, ha a háztartásfő idős korában elveszíti a képességét a háztartás vezetésére.¹⁴

Mikolaj Szołtysek lengyel–litván területre fókuszáló és történeti demográfiai folyamatokat elemző monográfiájában az általa vizsgált régiót két részre osztotta az alapján, hogy az idősek a háztartásban milyen szerepet tölthettek be. A nyugati területeken a háztartásfőséget, a gazdaságot és ezzel az idősekről való gondoskodás feladatát egy örökös kapta meg, így a nem öröklő utódok a háztartáson kívül kerestek boldogulást. Ehhez képest a keleti lengyel területeken a férfi háztartásfő

¹⁰ Husz 2002: 90–93, 109–110.

¹¹ Szintén 18. századi forrásokkal dolgozott Lovaš Eldina is, aki a pécsi horvátok végrendeleteiben talált utalásokat arra, hogy azok a gyermekek, akik vállalták idős szüleik eltartását, ápolását, nagyobb részt kaptak az örökségből. Lovaš 2024.

¹² Benda 2008: 191–196.

¹³ Faragó 2011: 82–85.

¹⁴ Svirčević 2003.

visszavonulásig, de jellemzően inkább élete végéig megtartotta a gazdaság vezetését, a fiai pedig a háztartásában maradtak a házasságkötésüket követően is, és közösen gazdálkodtak apjuk irányítása alatt. Ebben a rendszerben az idős háztartásfőt mindenki elismerte, az apát tisztelték, az idősek helyzete szinte kiváltságosnak volt mondható. A gazdálkodás módjából fakadóan a több munkaerő hatékonyabb volt, s így csak váratlan krízisek esetén hagyták el a fiatalabb fiúk a háztartást, és többcsaládos együttélési formákban éltek. Ilyen háztartásokban szükség esetén az idősek fiatalok által való gondozása is biztosított volt.¹⁵

Óri Péter és Pakot Levente az 1869-es magyarországi népszámlálások anyagait feldolgozó tanulmányukban az életkor és a háztartásszerkezet közötti kapcsolatot vizsgálták. A kiterjesztett és többcsaládos háztartásban élésnek a háztartásfő szempontjából egyrészt fiatalabb korban volt nagyobb esélye, majd ennek valószínűsége idősebb korban ismét megnőtt és a korral együtt folyamatosan nőtt. A fiatal háztartásfők ugyanis egy fedél alatt élhettek egy megözvegyült és visszavonult szülővel vagy egyedülálló, illetve házas testvéreikkel, de az együttélés lehetősége a háztartásfő életkorának növekedésével csökkent, hiszen az idős szülők meghaltak, illetve a testvérek szétköltöztek. A háztartásfő 55 éves kora fölött az összetettebb formák előfordulása megint egyre gyakoribb lett, mindenekelőtt a gyermekek házasságkötése miatt. Az életkor mellett ugyanakkor a család megélhetési forrása is befolyásolta a háztartásszerkezetet: a földtulajdonosok éltek leggyakrabban bonyolultabb összetételű háztartásokban, mivel gazdaságaik munkaerőigénye kedvezett a többcsaládos és kiterjesztett háztartásformáknak.¹⁶

FORRÁSOK

Az 1869-es népszámlálás anyaga¹⁷ Bonyhád teljes lakosságáról fennmaradt, vagyis 6036 főről tartalmaz egyéni adatokat. Összeírták a háztartásokban élők nevét, nemét, születési évét, vallását, családi állapotát, foglalkozását és munkaviszonyának típusát,¹⁸ születési helyét. Megadták, hogy helybeli-e vagy idegen, jelen van-e vagy távol, illetve tud-e írni-olvasni.¹⁹ A sort egy megjegyzés rovat

¹⁵ Szoltysek 2015: 303–304.

¹⁶ Óri–Pakot 2016: 179, 183–185.

¹⁷ MNL TVML V. 709./c.

¹⁸ A népszámlálási felvételi íveken szereplő leírás szerint: „Munka- vagy szolgálati viszonya: e rovatban ki kell tüntetni vajjon az illető a kijelölt foglalkozásnál önállóan mint vállalkozó, vagy mint segéd működik-e? Vajjon mint tulajdonos, haszonbérlet, évi vagy havi bér vagy napszám szerint dolgozik-e gazdaságban, gyárban stb.? Mesterlegény, inas-e valamely mesterségnél? Birtokos, segéd, könyvvezető, inas-e valamely üzletben? Szolgálatban van-e háztartásnál stb.?” MNL TVML V. 709./c.

¹⁹ Az 1869-es népszámlálás az első, amelyben felmérték a lakosság írni-olvasni tudásának szintjét. Az alfabetizációt a 6 éven felüli népesség körében vizsgálták, ezt azonban a következő, 1880-as összeírásnál megváltoztatták. Ekkor egy évvel kitolták a korhatárt és a 7 éven felüli lakosságot vették alapul, egyrészt, hogy a külföldi adatokkal összehasonlítható eredményeket kapjanak, másrészt, mert ugyan az iskolakötelezettség az 1868-as törvényben is rögzített 6 éves kortól

zárta, ahová bejegyezheték, ha valaki a katonaság kötelékéhez tartozott; ha távol van, akkor hol tartózkodik; de ide jegyezték fel azt is, ha valaki testi vagy szellemi fogyatékossgal élt. Ezen kívül a felvételi ív tartalmazott egy lakásstatisztikai összesítést is, ahol az adott házszám alatti épületről adták meg, hogy hány darab és milyen típusú helyiségből állt, van-e emelete, félemelete, és milyen melléképületek tartoztak hozzá. Az utolsó oldalon pedig a háziállatokat vették számba.²⁰

A bonyhádi lakosságról összegyűjtött népszámlálásokban elérhető sokszínű adategyüttest az egyes felekezetek által vezetett anyakönyvekben rögzített életeseményekkel lehet dinamizálni. A kereszteleseket, a házasságkötéseket és a halalozásokat tartalmazó forrásoknak az adott időpontban a településen élők adataival való összekapcsolása olyan információhalmazt hoz létre, amely rendkívül sokrétű elemzést tesz lehetővé. Az anyakönyvi adatok felhasználása egy online elérhető genealógia segítségével történt, mely már az egyes egyénekhez kapcsolva tartalmazza az életeseményeket – természetesen abban az esetben, ha ezek az információk elérhetők. Az interneten mindenki számára hozzáférhető genealógia a német Verein für Computergenealogie (CompGen) által gondozott projekt része, melynek célja, hogy családtörténeti kutatásokhoz alkalmas forrásokat gyűjtsön össze és adjon közre.²¹ A weboldal német tartományi településeken túl más országokból származó adatokat is tartalmaz, így lengyel, román, szlovák, cseh és magyar helyiségekből származó anyakönyvek alapján is építettek genealógiai adatbázist.²² A bonyhádi *Ortsfamilienbuch* Tarnai Péter kutatásaira alapozva készült el.²³

VISSZAVONULT ÉS HÁZTARTÁST VEZETŐ IDŐSEK

A bevezetésben leírtak ellenére szükséges volt az idős kornak számbeli határt szabni a kutatás végrehajthatósága érdekében, szem előtt tartva ugyanakkor azt, hogy ez egy mesterséges választóvonal. A 19. századi társadalomban az életkornak nem volt akkora jelentősége, mint a 20–21. században. Igaz volt ez társadalmi szinten – hiszen ekkor még nem alakult ki az állam által fenntartott nyugdíjrendszer, ami miatt számított volna, hogy ki éri el az idős kort –, és egyéni szinten is, mivel sokszor maguk az érintettek sem tudták pontosan a saját életkorukat.²⁴

kezdődött, az első évben még sok gyermek nem tudott írni-olvasni, így ez torzíthatta az eredményeket. Népszámlálás 1880: 226.

²⁰ A tervezett, de ekkor még meg nem valósult mezőgazdasági összeírás helyett mérték így fel a háztartásokban tartott háziállatokat. https://www.ksh.hu/mult_kronologia – utolsó letöltés: 2020. szeptember 15.

²¹ CompGen – Deutschlands größtes Verein für Familienforschung; <https://www.compgen.de/> – utolsó letöltés: 2024. december 15.

²² Online Ortsfamilienbücher: <https://ofb.genealogy.net/> – utolsó letöltés: 2024. december 15.

²³ Ortsfamilienbuch Bonyhád: <https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad> – utolsó letöltés: 2024. december 15.

²⁴ Az adatok szerint Bonyhádon 1869-ben a 6 éven felüli lakosság 48,38%-a volt analfabéta. MNL TVML V. 709./c.

A jelen kutatás során idős személyeknek az 55 év felettieket tekintettük. 1869-ben 618 ilyen életkorú ember élt Bonyhádön. Ugyan az összehasonlíthatóság érdekében a 60 év is felmerülhetett volna korhatárként, hiszen több történeti demográfiai elemzésben is ez a határvonal, de a korabeli halandósági viszonyok, valamint helyi életvitelbeli sajátosságok miatt ezt a kort kissé késői választóvonalnak éreztük. Andorka Rudolf várható élettartammal kapcsolatos megállapításai szerint a 19. század első felében 30 éves életkorban átlagosan 30 további életévet élhettek meg az emberek. Ez is azt támasztja alá, hogy érdemes 60 éves kor előtt vizsgálni az időseket, hiszen a visszavonulásra vonatkozó döntést már ezt megelőzően is meghozhatják. Másrészt, szintén az Andorka Rudolf által felvázolt életciklus modell szerint, 50 éves korban egy házaspárnak lehetett már több idősebb, házas gyermeke is, tehát ezen életkor felett potenciálisan vissza is vonulhatott valaki, volt kinek átadni a háztartás vezetését.²⁵ A fent már idézett Őri–Pakot tanulmány is a 60 éves kort megelőzően, konkrétan 55 éves korban figyelt meg életciklusbeli váltást.²⁶

A kereszt táblák alapján az adatokat egyrészt leíró formában elemeztük és értelmeztük, majd logisztikus regresszió segítségével azt vizsgáltuk meg, hogy milyen tényezők befolyásolták az egyének visszavonulását a háztartás éléről. Az elemzhetőség érdekében a háztartásban betöltött szerepek alapján az 55 éven felüli személyeket 4 nagy kategóriába soroltuk be:

- 1) vezeti a háztartást (háztartásfő vagy a felesége);
- 2) visszavonult (házas gyermekével együtt élő szülő, ahol a gyermek vezeti a háztartást);
- 3) egyéb rokon (jellemzően a háztartásfő özvegye vagy meg sem házasodott idős testvére);
- 4) nem rokon (szolgálatot teljesít a háztartásban, rokoni szál nem fűzi az ott élőkhez).

Mivel a kérdésünk arra irányult, hogy mi befolyásolja a háztartás vezetését és az attól való visszavonulást, ezért csak az első két kategória volt érdekes számunkra, az „egyéb rokon” és „alkalmazott” kategóriákba tartozókat nem elemeztük, mivel ezek nem a háztartás vezetésének megtartása és az attól való visszavonulás melletti döntés valamelyik alternatívájaként értelmezhetők. (Ez 618-ból mindössze 21 eset elvesztését jelentette.)

Az alábbiakban a háztartás vezetését, illetve az attól való visszavonulást, valamint az erre potenciálisan hatást gyakorló olyan tényezőket vizsgáljuk meg, mint a felekezeti, a foglalkozási, a nem-, illetve, hogy a háztartás élén álló személy még hány évet élt a népszámlálást követően. Első lépésként azonban fontos bemutatni az elemezni kívánt csoport és a teljes sokaság (jelen esetben a bonyhádi lakosság) közötti különbségeket.

A szakirodalom, elsősorban az Őri–Pakot szerzőpáros megállapításai alapján szükséges elemezni a háztartásszerkezet szerinti összetételt a két csoport esetében,

²⁵ Andorka 1996: 133.

²⁶ Őri–Pakot 2016: 174–176.

hiszen tanulmányukban jelentős különbséget találtak az idősek együttélési formáiban. A bonyhádi lakosságot (6036 fő) vizsgálva is bebizonyosodott, hogy az idősek (618 fő) körében jellemzőbb az egy fős, illetve a nem család jellegű háztartások magasabb aránya, és hogy a teljes populációnál gyakrabban fordult elő körükben a kiterjesztett háztartásban élés. Alacsonyabb volt viszont a nukleáris család gyakorisága az 55 éven felüliek együttélési formáiban (1. táblázat).

1. táblázat

A bonyhádi lakosság és az 55 éven felüliek együttélési formáinak gyakorisága, 1869

<i>Laslett-féle háztartástípus</i>	<i>Teljes populáció (%)</i>	<i>55+ (%)</i>
1 – egyedül él	2,10	9,06
2 – nem család	0,61	1,46
3 – nukleáris család	68,74	53,24
4 – kiterjesztett család	15,79	22,82
5 – összetett család	12,76	13,43
<i>Összesen</i>	<i>100% (6036 fő)</i>	<i>100% (618 fő)</i>

Míndez felhívja a figyelmünket arra, hogy szükség van az elemzésbe bevont egyének csoportjának további szűkítésére, hiszen az első két kategóriában nem értelmezhető a háztartás vezetéseként az, hogy az adott személyt az első helyen írták össze. (Az „1 – egyedül él” kategóriában nem is élt más rajta kívül a háztartásban, a „2 – nem család” kategóriában egymással rokonságban nem álló, nem családként funkcionáló háztartásról beszélhetünk, ahol a visszavonulásnak nem volt valós opciója.) Ebből fakadóan, a torzítás csökkentése érdekében, a mintát az életkor mellett a háztartástípus szerint is szűkítettük, így az alább következő táblázatok összesen 535 főt tartalmaznak: mind 55 év feletti, akik családmagot magában foglaló háztartástípusban éltek és vagy vezették a háztartást, vagy már visszavonultak annak éléről.²⁷

A különböző stratégiák mögött a szakirodalom alapján a nemzetiségi hovatartozás tűnt az egyik legmeghatározóbb tényezőnek, azonban egyéni szinten ez az adat nem áll rendelkezésre sem az 1869-es népszámlálásból, sem az anyakönyvekből, hiszen ezekben nem rögzítették a nemzetiségi hovatartozást. Az 1880-as népszámlálásban ugyan rákérdeztek az egyének anyanyelvére, de ennek az összeírásnak a név szerinti anyaga nem maradt fenn, így csak az összesített eredményekből tudjuk, hogy Bonyhádon ekkor 1263 fő (21,16%) magyar ajkú és 4468 fő (74,84%) német anyanyelvű személy mellett 239 (4,0%) egyéb kategóriához sorolt egyént tartottak számon.²⁸ Mivel a népesség ezekben az évtizedekben kontinuusnak tekinthető, a népesség száma sem változott számottevően (1869-ben 6036 főt írtak össze a felvételi íveken, az 1880-as népszámlálási kötet 5970 fős

²⁷ Az egyszemélyes háztartást alkotó egyének jellemzőiről, valamint a külön lakófélbe sorolt rokonaikról, illetve az elemzésükhöz kapcsolódó módszertani kérdésekről lásd: Gyimesi 2023: 134–137.

²⁸ Népszámlálás 1880: 293.

jelenlévő polgári lakosságot rögzít²⁹⁾, így az arányok tekintetében elfogadhatjuk ezt a megoszlást az 1869-es népszámlálásra vonatkozóan is.

A rendelkezésre álló ismérvek közül a nemzetiséggel némileg összefonódó, ahhoz leginkább kapcsolódó, kulturális jelleget hordozó elem a felekezeti hovatartozás volt. A Bonyhádon élő evangélikusok jellemzően németek, míg a reformátusok inkább magyarok voltak, a római katolikusok között mindkét etnikum képviselőit megtalálhatjuk, itt tudunk a legkevésbé nemzetiségre következtetni. Bonyhádon jelentős zsidó közösség is élt, így ők adták a negyedik nagy csoportot a felekezetek szerinti elemzésben.

2. táblázat

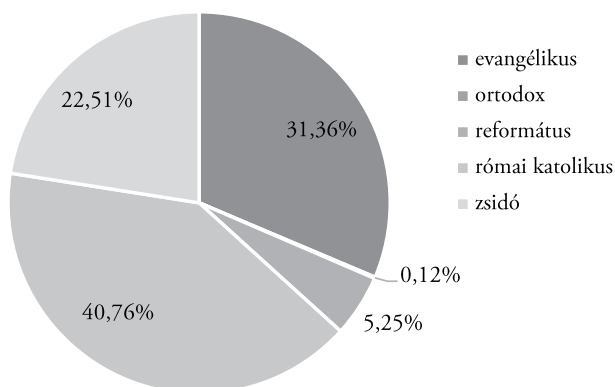
*A nem egyedül élő 55 év feletti háztartásban betöltött szerepei
felekezeti hovatartozás szerint, Bonyhád, 1869*

	Evangélikus		Református		Római katolikus		Zsidó		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Vezeti	112	80,58	31	93,94	145	77,54	166	94,32	454	84,86
Visszavonult	27	19,42	2	6,06	42	22,46	10	5,68	81	15,14
<i>Összesen</i>	<i>139</i>	<i>25,98</i>	<i>33</i>	<i>6,17</i>	<i>187</i>	<i>34,95</i>	<i>176</i>	<i>32,90</i>	<i>535</i>	<i>100</i>

A 2. táblázat alapján azt láthatjuk, hogy az evangélikusok és a római katolikusok körében nagyobb arányban volt megfigyelhető a visszavonulás: mindkét felekezetre igaz, hogy az 55 év feletti nagyjából ötöde már nem vezette azt a háztartást, amiben élt. Ehhez képest a zsidók és a reformátusok esetében jóval alacsonyabb, 5-6% volt azok aránya, akik visszavonultak a háztartás éléről. Az esetszámok főleg a reformátusok esetében meglehetősen alacsonyak, de

1. ábra

Bonyhád felekezeti összetétele, 1869

²⁹⁾ Népszámlálás 1880: 293.

ez nem meglepő, hiszen az 55 éven felüli lakosság felekezeti megoszlása arányait tekintve – némi eltéréssel a zsidók javára – leképezi a teljes sokaság vallás szerinti összetételét (1. ábra).

A háztartás vezetése vagy annak éléről való visszavonulás kapcsolatban állt azzal is, hogy milyen háztartástípusban éltek az emberek: a nukleáris családokat csak szülő(k) és nem házas gyermek(ek) alkották, vagyis itt sem a háztartás élén maradó, házas gyermekeivel együtt élő idős embert, sem annak vezetéséről lemondó, visszavonuló szülőt nem regisztrálhattak. Utóbbiak csak a kiterjesztett vagy többcsaládos együttélési formában fordulhattak elő. Ennek ellenére ezeket az együttélési formákat sem zártuk ki az elemzésből, hiszen a házas gyermekek elhagyhatták szüleik háztartását, így az idős korban nukleáris családban élés is egy opciója volt annak, hogy a háztartás élén maradó személy ne az együttélést válassza házas gyermekével.

Az együttélési formák kialakítását befolyásolhatta az is, hogy az adott családnak mi volt a fő megélhetési forrása. Földművelésből élők esetében például – a jóval nagyobb munkaerőigény miatt – sokkal jellemzőbb volt az összetett családos háztartásformák előfordulása, mint más foglalkozásoknál.³⁰ A 3. táblázat a háztartásfő foglalkozása szerint mutatja meg, hogy az abban élő idős embert – aki lehetett maga a háztartásfő, de egy gyermeke háztartásfősege alatt élő idős szülő is – milyen bevételi forrásból élő családban írták össze 1869-ben.

3. táblázat

A nem egyedül élő 55 éven felüliek háztartásában betöltött szerepei foglalkozás szerint, Bonyhád, 1869

	Szabadfogl., értelmiségi		Iparos, kereskedő		Föld- tulajdonos		Napszámos, munkás		Egyéb	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Vezeti	16	80,0	152	85,39	77	76,24	202	88,60	7	87,50
Visszavonult	4	20,0	26	14,61	24	23,76	26	11,40	1	12,50
Összesen	20	3,74	178	33,27	101	18,88	228	42,62	8	1,49

A kereszt tábla azt mutatja meg, hogy a földműves családban élők között volt a legnagyobb a visszavonuló idősök aránya – ugyanakkor fontos szem előtt tartani azt is, hogy az ő csoportjukban jóval magasabb volt az összetett családos együttélési formák aránya, mint más foglalkozási csoportokban élőknel, így nagyobb is volt az esélyük a visszavonulásra.

³⁰ Mivel az egyének foglalkozásának vizsgálata az egyik fontos aspektusa a kutatásnak, ezért az elemzés hatékonyságának növelése érdekében az 1869-es népszámlálásban feltüntetett foglalkozásokat öt nagy főcsoportba vontuk össze Őri Péter és Pakot Levente munkái nyomán. Ők a nemzetközi HISCLASS (Van Leeuwen–Maas 2010) osztályozást alapul véve alakították ki az alábbi kategóriákat: (1) szabadfoglalkozású, értelmiségi, (2) iparos, kereskedő, (3) földtulajdonos, (4) napszámos, munkás és (5) egyéb. Őri–Pakot 2016.

Ennek fényében tehát azt váránk, hogy ha az együttélési formák és a foglalkozás befolyásolja a visszavonultak arányát, akkor annál a felekezeti csoportnál a legnagyobb a visszavonultak aránya, ahol magas a földművelők aránya.

4. táblázat

Foglalkozási kategóriák felekezetek szerint Bonyhádon, 1869 (%)

	<i>Evangelikus Református</i>	<i>Római katolikus</i>	<i>Zsidó</i>	<i>Teljes lakosság</i>	
Szabadfogl., értelmiségi	1,26	9,20	9,98	5,56	6,36% (384 fő)
Iparos, kereskedő	22,86	16,09	30,89	56,25	33,00% (1989 fő)
Földtulajdonos	30,15	22,99	14,12	1,04	16,69% (1006 fő)
Napszámos, munkás	44,47	49,43	41,46	32,99	41,12% (2479 fő)
Egyéb	1,26	2,30	3,39	4,17	2,83% (171 fő)
<i>Összesen</i>	<i>100%</i> <i>(1893 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(317 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(2460 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(1359 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(6029 fő)</i>

Eszerint az evangélikusok és a reformátusok körében – akiknél a teljes populáció átlagánál jóval magasabb volt a földtulajdonosok aránya (4. táblázat) – várhatnánk azt, hogy magas legyen a visszavonultak aránya, de ezt a fenti elemzések csak részben igazolják. Míg az evangélikusoknál 20% körüli visszavonulási arányt láttunk, addig a reformátusoknál ennél jóval alacsonyabb, mindössze 6% volt a háztartás vezetését átadó idősök aránya. Vagyis az adatok alapján a visszavonulást elsősorban nem a foglalkozás szerinti összetétel határozta meg, hanem jelentősebb a szerepe volt a kulturális tényezőknek: a felekezeti hovatartozásnak és az ezzel részben összekapcsolódó nemzetiségi összetételnek.

5. táblázat

Logisztikus regresszióelemzés az idősök háztartás élén maradására Bonyhádon, 1869

		<i>Exp (B)</i>	<i>Sig.</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Nem	Férfi		(ref.)	265	49,53
	Nő	0,35	***	270	50,47
Vallás	Református		(ref.)	33	6,17
	Evangelikus	0,28	.	139	25,98
	Római katolikus	0,23	.	187	34,95
	Zsidó	1,11		176	32,90
Foglalkozási csoportok	Földtulajdonos		(ref.)	101	18,88
	Iparos, kereskedő	1,17		178	33,27
	Szabadfoglalkozású, értelmiségi	0,84		20	3,74
	Napszámos, munkás	2,21	*	228	42,62
	Egyéb	2,00		8	1,50

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; . p < 0,1

A népesség fenti jellemzőit egy logisztikus regresszióelemzésbe illesztve is megvizsgáltuk azt keresve, hogy az egyén neme, vallása és foglalkozása milyen háttérrel lehetett a háztartás vezetésének valószínűségére (5. táblázat).

Az eredmények azt mutatják, hogy a visszavonulást alapvetően befolyásolta az idős személy neme: a nők sokkal gyakrabban vonulnak vissza a háztartás éléről, mint a férfiak. Egy megözvegyült anya – a nőkből csak a férjük halála után vált háztartásfő – tehát nagyobb eséllyel adta át a háztartás vezetését házas gyermekének, mint az apa, aki feleségével vagy özvegyen a háztartásfői pozíciót birtokolta. A felekezeti hovatartozást tekintve a modell szerint – ugyan a kis esetszámok miatt csak 10%-os szignifikanciaszinten – jóval nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy az 55 év feletti személy visszavonuljon a háztartás éléről, ha evangélikus vagy római katolikus volt, mint ha református vallású. Vagyis a 2. táblázatban látott adatokat alátámasztja a regressziós elemzés is. A foglalkozást tekintve a földtulajdonosokhoz képest csak a napszámos, munkás foglalkozásúak csoportjánál kaptunk szignifikáns értéket, utóbbiak nagyobb arányban maradtak a háztartás élén, mint a földtulajdonosok.

Azt a kérdést, hogy a háztartást vezető egyén visszavonulását befolyásolta-e, hogy még hány évet élt a népszámlálást követően, külön regressziós elemzésben vizsgáltuk meg. A vizsgálat azon a feltevésen alapult, hogy minél kevesebb életéve volt még hátra az egyénnek, annál valószínűbb, hogy már kevésbé lehetett alkalmas az összeírásakor is a háztartás vezetésére, és így nagyobb valószínűséggel dönthetett a visszavonulás mellett. Az egyének népszámlálás után leélt életéveit az anyakönyvi adatokat tartalmazó online genealógia segítségével gyűjtöttük össze, ebben az adatbázisban azonban sokkal kevesebb az izraelita anyakönyvekből származó adat, így jóval kisebb volt az esély a zsidó idősök halálzási évének megtalálására. A mintát torzította volna, ha a 3. táblázatban szereplő ismérvekkel futtatjuk le a modellt, ezért szerepel külön elemzésben ez a változó.

6. táblázat

Logisztikus regresszióelemzés az idősök háztartás élén maradása és a népszámlálástól számított hátralévő életévek kapcsolata alapján, Bonyhád 1869

	<i>Exp (B)</i>	<i>Sig.</i>
Hátralévő életévek	1,08	**

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; . $p < 0,1$

A logisztikus regresszió szerint (6. táblázat) minél tovább élt még valaki a népszámlálás után, annál nagyobb valószínűséggel vezette ő a háztartást az összeírásakor, vagyis az idősök visszavonulását valóban befolyásolhatta, hogy milyen fizikai állapotban voltak, képesek voltak-e a szó valódi értelmében vezetni.

Összességében tehát az 55 év feletti háztartásfőket vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy mind az egyének neme, mind az összeírást követően megélt életévek száma szignifikánsan befolyásolta azt, hogy a háztartást vezette-e az adott egyén, vagy visszavonult annak éléről. A foglalkozási összetétel nem bizonyult olyan

meghatározó tényezőnek, mint ahogy azt előzetesen vártuk. Jóllehet a földművelésből élők körében némileg nagyobb volt a visszavonulók aránya, de a regressziós elemzés e tekintetben csak egy szignifikáns értéket adott. Ezzel szemben meghatározóbbnak tűnt a felekezeti hovatartozás: míg az evangélikusok és római katolikusok körében gyakrabban fordult elő, hogy visszavonultak, addig a reformátusok és a zsidók esetében ez sokkal kisebb arányban történt meg. A különbség hátterében – a korábbi kutatások eredményeit is figyelembe véve – a főként magyar reformátusok és a főként német evangélikusok különböző örökösödési stratégiái állhattak. A németek körében a bonyhádi adatok alapján is gyakoribb volt a visszavonulás, mint a magyarok között. A római katolikusoknak az evangélikusokhoz hasonló visszavonulási arányát pedig egyrészt az magyarázhatta, hogy arányaiban több német volt közöttük, mint magyar,³¹ másrészt azt is feltételezhetjük, hogy az ugyanolyan felekezetűek között jobban működött a kulturális transzfer, így a római katolikus magyarok körében könnyebben elterjedhetett a németektől látott visszavonulás intézménye. Mindezt persze más területekről származó, nominális adatokon alapuló elemzésekkel lenne érdemes összevetni a jövőben.

„ALAMIZSNÁBÓL ÉL”

A bonyhádi idősök helyzetének elemzését az „alamizsnából él” speciális megjegyzéssel jelölt esetek vázlatos bemutatásával is kiegészíthetjük. Az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása során többször előkerült az „alamizsnából él” bejegyzés a foglalkozási rovatban. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen családokban éltek azok az 55 év feletti, akiknél ezt a kifejezést rögzítették.

Az 1869-es népszámlálás eredményeit feldolgozó kötetben mindössze ennyi instrukció szerepel az „alamizsnából él” bejegyzés kapcsán: „Ha valakinek semmi bizonyos mestersége vagy keresete nincs, kiteendő: pénzből él-e, vagy alamizsnából”.³² Az kiderül a szövegkörnyezetből, hogy 14 éven aluliakra nem vonatkozott ez a kitétel, de hogy mi alapján került bizonyos idősökhöz ez a bejegyzés, más, látszólag ugyanolyan helyzetben lévő személyekhez pedig miért nem, arra nem szolgál további támpontokkal a népszámlálási kötet. Érdemes tehát egyesével is megvizsgálni azt a néhány konkrét esetet, ahol pénzből vagy alamizsnából élő 55 éven felüli egyént találtunk.³³

Két idős személyhez került a „pénzből él” kifejezés 1869-ben. Egyikük egy 73 éves háztartásfő, Angyal János, 66 éves feleségével és 7 éves unokájukkal élt

³¹ Ha érvényesnek tekintjük az 1880-as népszámlálás fentebb közölt anyanyelvi adatait 1869-re nézve, és a reformátusokat magyarnak, az evangélikusokat németnek számítjuk, a római katolikusok között még akkor is több a német, ha az összes bonyhádi zsidó német anyanyelvűnek vallotta volna magát. Népszámlálás 1880: 293.

³² Népszámlálás 1870: 19.

³³ A következő esettanulmányok mind az 1869-es népszámlálás (MNL TVML V. 709./c) és az ahhoz kapcsolt genealógiai adatok (<https://online-ofb.de/> – utolsó letöltés: 2024. december 13.) alapján a szerző által készített adatbázisból származnak.

egy háztartásban. A házaspár nem bonyhádi származású volt, így más adat az *Ortsfamilienbuch*ból sem derült ki róluk.

A másik, Veiszenburger József által vezetett háztartásban az itt élő édesanyjához került a „pénzéből él” kifejezés. Ebben a házban együtt élt két házasság testvér a családjával, mindkettejüköz a földművelő, tulajdonos bejegyzést írták, amiből feltételezhetjük, hogy az örökségüket megkapva, azon egyenlő félként osztozva, együtt élve dolgoztak a családi gazdaságban.³⁴ A két fivérrel és azok családjával élő édesanyjukról a genealógiából az is kiderült, hogy leánykori neve Kaiser Éva volt, akinek elhunyt férje is földműves volt, valamint ő maga is földműves családból származott. A család egyébként a római katolikus közösséghez tartozott.

Összesen kilenc 55 év feletti személynél szerepelt az „alamizsnából él” kifejezés, de nem találtunk olyan ismérveket, ami alapján homogén csoportot alkotnának: mindkét nem képviselői szerepeltek köztük, eltérő családi állapotúak voltak, és különböző szerepeket tölthettek be a háztartásban, amiben összeírták őket.

- A Panholczer Katalin 50 éves földműves özvegyasszony által vezetett háztartásban élt a 29 éves fia és menyje, valamint négy kiskorú unokája. Fia földművessegédként került rögzítésre, egy szolgálot is tartottak, a sor legvégén pedig az özvegyasszony 73 éves anyja, Panholczer Örsze „alamizsnából él” bejegyzéssel szerepelt.
- A 64 éves Kaiser Konrád földműves a veje által vezetett háztartásban élt, lányával és unokáival, utolsóként írták össze a háztartásban, „alamizsnából él” megjegyzéssel. A genealógiai adatok szerint ő maga is telkes gazda volt.
- Ritzl Heinrich asztalosmester együtt élt feleségével és egy házasság gyermekével, aki maga asztalossegéd volt, valamint több még nem házasság gyermekével, akik közül kettő asztalosstanonc volt. Velük élt 90 éves anyósa is, Merstetter Katalin, akihez az „alamizsnából él” bejegyzés került.
- Pollák Ignác zsidó rongyszedő feleségével és anyjával élt a 127-es házszám alatt, ahol összesen négy különálló háztartást alkotó család élt egy fedél alatt. Anyjához, Katalinhoz az „alamizsnából él” bejegyzés került, ugyanúgy, ahogy az ugyanezen házszám alatt élő Erb Ádám evangélikus szabó anyósa, Bertók Terézia neve mellé, aki vejével és lányával élt együtt.
- Olyan is előfordult, hogy egy idős háztartásfő, a 85 éves zsidó Engelman Jakab foglalkozásaként szerepelt, hogy „alamizsnából él”. Vele csak a 77 éves felesége élt egy háztartásban. Krausz Leopoldnál is ugyanez szerepel, aki a feleségével és gyermekeivel lett összeírva, ám a megjegyzés rovatból kiderül, hogy gyermekei közül hárman ismeretlen helyen tartózkodtak, vándoroltak, két gyermeke pedig Óbudán volt. Lovi Fanni zsidó özvegyasszony két gyerekével szintén alamizsnából élt, jóllehet ők sem tartózkodtak Bonyhádon: lányával tartósan távol voltak, míg fia a hadseregben szolgált az összeírás idején.

³⁴ Ha a földműves vagy iparos családban alá-fölé rendeltség áll fenn a benne élő férfiak között, akkor például a „földműves önálló/tulajdonos” kerül a háztartásfő apához és „földművessegéd” a fiához vagy vejéhez, akivel egy háztartásban él.

meghatározhatták azt, hogy egy idős háztartásfő milyen formában élt együtt az utódaival – együtt élt-e egyáltalán – és átadta-e háztartásának vezetését.

A szakirodalomban megfogalmazott, az idősek háztartáson belüli helyzetére vonatkozó állításokat egy konkrét település, Bonyhád 1869-es népszámlálási adatain teszteltük azon változók bevonásával, amelyek rendelkezésre álltak az összeírásból és az ehhez kapcsolt genealógiából. A kereszt táblák és a logisztikus regresszióelemzések alapján kijelenthető, hogy az idősek visszavonulását alapvetően meghatározta a nemük, de befolyásolhatta az erre vonatkozó döntésüket az is, hogy milyen fizikai állapotban voltak, amennyiben elfogadjuk, hogy a még hátralévő életéveik száma valamilyen szinten visszatükrözte ezt. A foglalkozás helyett erőteljesebb hatást gyakorolhatott döntésükre a felekezeti hovatartozásuk, mely részben utalt a nemzetiségi hovatartozásukra is. Az eredmények szerint az evangélikusok és a római katolikusok sokkal nagyobb arányban vonultak vissza a háztartás éléről idősebb korukban, mint a reformátusok vagy a zsidók. A döntés kulturális meghatározottságát erősítette az is, hogy míg a két protestáns felekezethez egy-egy nemzetiséget is tudunk társítani, a római katolikusok visszavonulása mögött a nemzetiségi jelleggen túl egyfajta kulturális transzferhatást is feltételezhetünk.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára (MNL TVML)

IV. B. 152./b Tolna Megyei Cs. Kir. Megyehatóság iratai 1850–1860. A népszámlálás iratai 1850, 1857. 9–13. doboz

V. 709./c Közigazgatási iratok 1850–1949. Bonyhád nagyközség iratai, 1869. évi népesség és háziállatok összeírása. 512–513. doboz

Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.

Népszámlálás 1880: *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Budapest, 1882. 2. kötet.

Népszámlálás 2022: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu> – utolsó letöltés: 2025. május 14.

Ortsfamilienbuch Bonyhád <https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad> – utolsó letöltés: 2024. december 14.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1996: Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. *Aetas* (11.) 4. 128–156.

- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest.
- Berkner, Lutz K. 1972: The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review* (77.) 2. 398–418. <https://doi.org/10.1086/ahr/77.2.398>
- Faragó Tamás 1985: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki háztartások 1745 és 1770 között*. (Történeti statisztikai füzetek 7.) Budapest.
- Faragó Tamás 2000: *Nemek, nemzedékek, rokonság, család*. Magyar néprajz 8. Társadalom.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapest. <https://dk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/7423> – utolsó letöltés: 2025. február 12.
- Gyimesi Réka 2023: *Bonyhád 19. század második feléből származó forrásainak összekapcsolása és komplex elemzése a történeti demográfia módszereivel*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Budapest.
- Laslett, Peter 1972: Introduction: The History of the Family. In: Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1–89. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511561207.003>
- Lovaš Eldina 2024: Örökhagyók, örökösök, örökség: Pécsi horvátok 18. századi végrendeletei. *Pontes* (7.) 63–78. <https://doi.org/10.15170/PONTES.2024.07.01.03>
- Óri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall* (17.) 65. 164–192.
- Svirčević, Miroslav 2003: The Legal Structure of Households in Serbia and Bulgaria in the 19th Century. *Balkanica – Annual of the Institute for Balkan Studies* (34.) 285–312. <https://doi.org/10.2298/balc0334285s>
- Solymár Imre 1989: Értékek őrzője, szegények istápolója – Winkler Mihály. *Honismeret* (17.) 3. 56–60.
- Szołtysek, Mikolaj 2008: Rethinking Eastern Europe: Household-formation Patterns in the Polish–Lithuanian Commonwealth and European Family Systems. *Continuity and Change* (23.) 3. 389–427. <https://doi.org/10.1017/s0268416008006929>.
- Szołtysek, Mikolaj 2015: *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Coresidence in the Polish–Lithuanian Commonwealth*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Wien. <https://doi.org/10.3726/978-3-0352-0327-1>.
- Van Leeuwen, M. H. D. – Maas, I. 2010: *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven.